

DAAR WAAR DE RIJNEN

Hoe Leiden zich ontwikkelde van burcht tot bloeiende lakenstad

De ontwikkeling van Leiden is een goed voorbeeld bij het tijdvak van steden en staten (1000-1500). De drie kenmerkende aspecten over de herleving van de handel, de toenemende zelfstandigheid van de steden en het begin van staatsvorming en centralisatie zijn duidelijk terug te vinden. Uit de tijd van monniken en ridders zijn de kenmerkende aspecten over het feodalisme en de verspreiding van het christendom te herkennen.

Daan Schuijt is
redacteur van Kleio.

*Waar de rijnen samenstromen
Werd een trotse burcht gebouwd
Teken van wat eens zou komen
Stad van glorie nieuw en oud*

Zo klinkt het begin van de tweede strofe van het Leids volkslied dat ieder jaar op 3 oktober bij het krieken van de dag gezongen wordt. Het is geen oud lied; de schrijver is de huidige voorzitter van de Historische Vereniging Oud Leiden. Toch beschrijft dit fragment heel kernachtig het ontstaan van Leiden: rond een burcht op een eilandje waar de (Oude) Rijn aan twee kanten omheen stroomt.

LUCRATIEVE TOL

Leiden zou weliswaar rondom een burcht groeien, maar die burcht stond aanvankelijk in Rijnsburg, zes kilometer ten westen van Leiden. Daar bouwde in 890 de toenmalige, eerste, graaf Gerulf van Holland in opdracht van de Duitse vorst een verdedigingswerk tegen de invallen van de Vikingen.

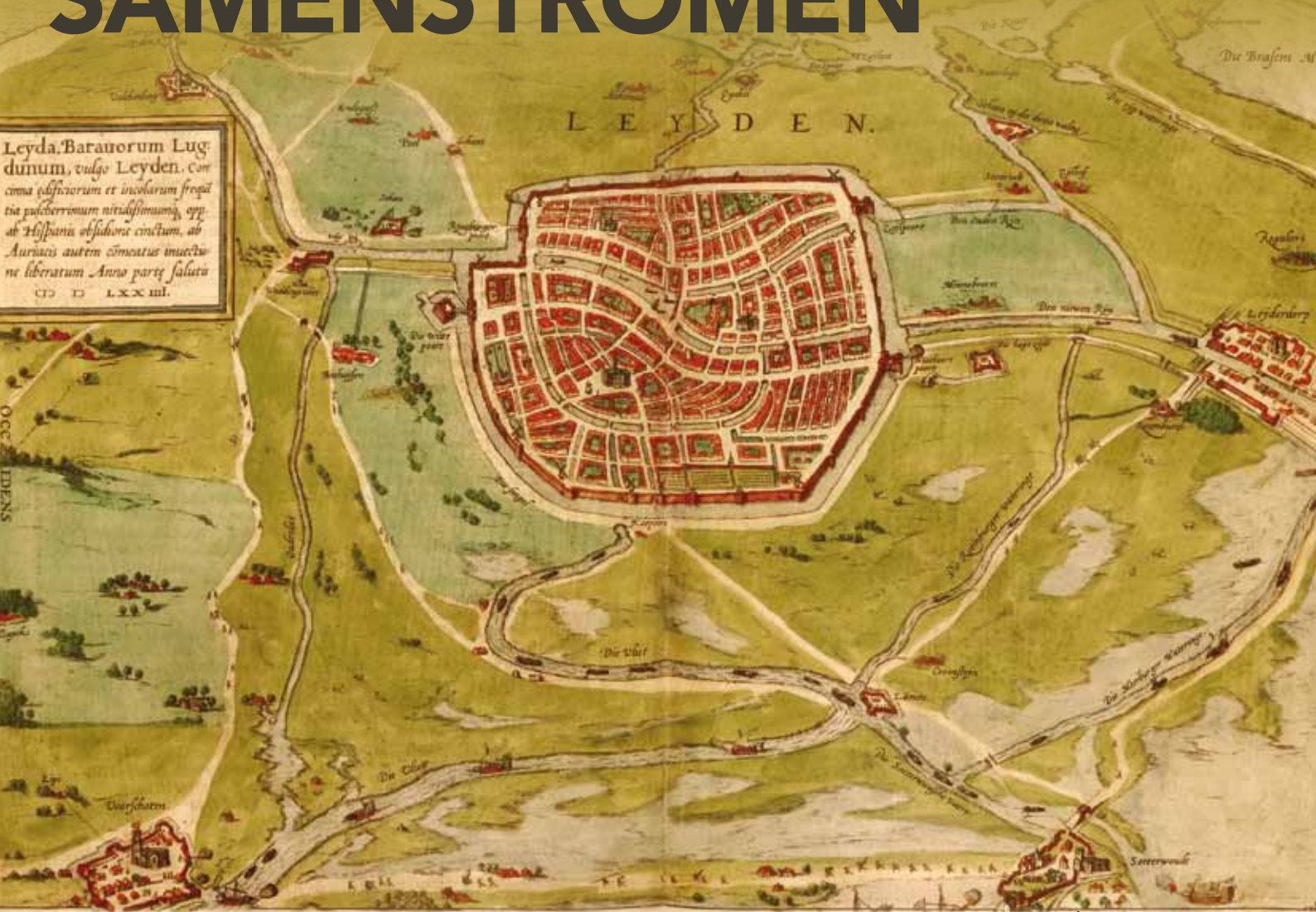
Gerulf stelde een burggraaf aan die als garnizoenscommandant de veiligheid moest bewaken, tol mocht heffen en munten kon slaan. De Rijn was in de negende eeuw een belangrijke handelsroute en Dorestad een internationaal georiënteerde handelsplek.

Kenmerkend voor het feodalisme was de ontwikkeling dat lokale edelen hun bestuursgebied steeds meer als overerfbaar familiebezit beschouwden. De burcht bij Rijnsburg was ruim honderdvijftig jaar na de bouw een lucratieve tol. Graaf Dirk III (993-1039) en zijn zoon Dirk IV (1039-1049) probeerden de burcht dan ook binnen de familie te houden en niet aan de vorst over te dragen. Bij een strafexpeditie in 1049 wist de Duitse keizer de burcht bij Rijnsburg weliswaar in brand te steken, maar de graaf kon hij niet verslaan. En dus bouwde Dirk IV een nieuwe tol: een burcht op de punt van een eilandje in de Rijn. Hier zou Leiden ontstaan.

Een hert wordt in een heuvelachtig landschap door jagers en honden gevangen. In het midden de ruïne van de abdij van Rijnsburg. Schilderij door Phillips Wouwerman, 17e eeuw. Collectie Rijksmuseum.

SAMENSTROMEN

GROTE ONTGINNING

De komst van de burcht en burggraaf naar Leiden betekenden het begin van de stedelijke ontwikkeling. Al was de groei van de stad niet mogelijk geweest zonder de Grote Ontginning. Tussen ongeveer 900 en 1300 werd het grootste deel van het latere Holland en Utrecht geschikt gemaakt voor landbouw en bewoning.

De eerste ontginningen begonnen in de achtste eeuw aan de zuidzijde van de Rijn. In de elfde eeuw werd, door middel van de nog steeds bestaande Naakte Sluis, de Vliet afgedamd en kwam er aan weerszijden van de oksel tussen de Vliet en Rijn een ontginning waarop het (burg)grafelijke hof kon worden gebouwd. Aan de zuidzijde daarvan werd een ontwateringssloot gegraven die in dit geval direct als verdedigingsgracht dienst deed: het Rapenburg. In de twaalfde eeuw kwam direct westelijk daarvan de ontginning Boshuizen, in het noordwesten de Rijn volgend tot het ambacht Voorschoten en in het zuidoosten Cronensteijn als grens.

ONTDORPING

In de loop van de twaalfde eeuw verzandde de monding van de Rijn in de Noordzee geleidelijk, iets wat landinwaarts afwateringsproblemen veroorzaakte. In Leiden werd om die reden in het laatste kwart van de twaalfde eeuw de Rijn uitgediept en aan de zuidzijde van de rivier wierp men een dijk op – de huidige Breestraat. Ook kwam er een brug van het Gravenhof naar de burcht – de huidige Visbrug – en direct ten westen van die brug verrezen de eerste woonhuizen aan de Breestraat. Eigenaar van alle zogenaamde ‘opwassen’ (droogleggingen van uiterwaarden) was de burggraaf. In 1203 stierf graaf Dirk VII van Holland waarop er een strijd ontstond over zijn opvolging. De strijd ging tussen diens broer Willem en Dirks dochter Ada. Ada was getrouwd met graaf Lodewijk van Loon die gebieden in Limburg had en ook aanspraak wilde maken op Holland. In deze Loonse Successieoorlog zocht graaf Willem steun bij de steden in zijn gewest. In Leiden woonden ►

Een kaart van Leiden uit de stedenatlas van Braun en Hogenberg (1575).

Boven: Het spinnen, het scheren van de ketting en het weven. Isaac Claesz. van Swanenburg, 1594-96. Museum De Lakenhal, Leiden. Daaronder: Het wasen van de vachten en het sorteren van de wol. Isaac Claesz. van Swanenburg, 1594-96. Museum De Lakenhal, Leiden. Rechts: Een Leids lakenlood uit de zeventiende eeuw. Goed zichtbaar zijn de dubbele sleutels uit het wapen van de stad.

op dat moment tussen de vierhonderd en vijfhonderd mensen. Er vormde zich een groep van acht gezworenen: een eedgenootschap van burgers die gezamenlijk een bepaald doel (meestal stadsrechten) nastreefden.

In 1213 verzochten de gezworenen Willem om stadsrechten. Waarschijnlijk ging het om ambachts- en kooplieden die in andere steden (zoals Geertruidenberg) hadden gezien welke voordelen stadsrechten konden hebben. Bovendien hadden zij moeite met de wijze waarop de burggraaf de stad bestuurde: hij hield er als garnizoenscommandant een militaire bestuurswijze op na en vroeg een hoge 'botting' (belasting in verband met de onderhoudskosten van het grafelijk hof). Tot slot voorzag de *Lex Frisionum* – de schriftelijke wetgeving uit de negende eeuw die door de Franken was opgesteld – niet meer in de toenmalige 'stedelijke' situatie. Graaf Willem stemde toe en verleende Leiden stadsrechten in ruil voor steun in de Loonse Oorlog.

STEDELIJKE ZELFSTANDIGHEID

Was het burggraafschap aanvankelijk nog een functie in dienst van de graaf van Holland, in de dertiende eeuw was het ambt allang erfelijk geworden en staken de beide machthebbers elkaar naar de kroon. Feitelijk was de burggraaf de machtigste man van Leiden geworden. Tegelijkertijd probeerde ook de graaf door het instellen van nieuwe functies als die van baljuw en het verheffen van burgerlijke bestuurders in de adelstand zijn invloed te laten gelden.

Juist in deze periode nam de economische ontwikkeling van de stad een vlucht en vormden de beknellende voorschriften en voorrechten van de burggraaf een rem op die groei. De stedelijke burgerij probeerde de macht van de burggraaf te breken en deed daarbij een beroep op de formele machthebber van het gebied, de graaf van Holland, die er belang bij had de macht in het graafschap bij hem te centraliseren.

LAKENLOODJES

In de dertiende eeuw groeide de bevolking van Leiden explosief. In 1200 woonden er ongeveer vierhonderd mensen in Leiden. In 1250 waren dat er 1250 en in 1300 al 1900. Er zijn diverse aanwijzingen dat Leiden in de loop van de dertiende eeuw een – steeds belangrijker – handelsstad werd. De stormachtige ontwikkeling van de lakennijverheid is hiervan het duidelijkste voorbeeld. De oudste Leidse lakenloodjes zijn in Amsterdam teruggevonden. Deze dateren van rond 1275 en het feit dat er een keurmerk aan het laken werd gegeven, duidt erop dat in de decennia daarvoor een hoogwaardige productie moet zijn ontstaan. Opgravingen in de Breestraat waar *caerden* zijn gevonden, bedoeld voor het uitkammen van korte haren en evenwijdig leggen van lange haren voordat de wol gesponnen werd, bevestigen dit. In de loop van de veertiende eeuw ontwikkelde de lakennijverheid, draperie, zich tot de basis van de stedelijke economie. Het keurboek van 1406 bevatte

liefst 63 artikelen die nodig werden geacht om het productieproces goed te doen verlopen en om de vereiste kwaliteit van het eindproduct te garanderen. De twee oudste keurboeken van Leiden dateren van 1368 en 1406. In keurboeken staan regels, kwaliteitseisen, product- en productievoorschriften en andere zaken die gilden met betrekking tot hun bedrijfstak gezamenlijk afspraken. De controle hierop deed de 'vinder' die werden beëdigd en aangesteld door het stadsbestuur. Overtreding werd door het Gerecht (instelling van schout of schepenen) bestraft. Het Gerecht vaardigde de voorschriften uit en maakte gebruik van – door het stadsbestuur beëdigde - gildebestuurders om effectief te controleren. Institutioneel waren gilden en het stadsbestuur gescheiden, maar door de fijnmazige controle op de keuren was de invloed van de gilden op de dagelijkse gang van zaken in de stad erg groot. Vrijwel alle economische bedrijvigheid in de stad Leiden was vervat in keuren, waardoor de functie van stadsrechten min of meer kwam te vervallen. De zelfstandige stad had de bescherming van de graaf steeds minder nodig en begon zich steeds meer te ergeren aan de alomtegenwoordige burggraaf.

HOEKEN EN KABELJAUWEN

In de veertiende en vijftiende eeuw nam de invloed van de burggraaf in Leiden geleidelijk af. Doorslaggevend waren het plotselinge overlijden van graaf Willem VI van Holland (1404-1417) en het conflict tussen de Hoeken en Kabeljauwen. Die laatste streden voor een grotere macht van de steden en de landsheer. De Hoeken verdedigden echter de macht van de oude adel, waartoe de burggraaf van Leiden behoorde. Het overlijden van

graaf Willem VI leidde tot een opvolgingskwestie. De Kabeljauwse hertog Jan van Beieren – Willems broer die diens dochter, de ingehuldigde landsvrouw Jacoba van Beieren, opzij had geschoven – trachtte hiervoor in Leiden een oplossing te vinden door in het stadsbestuur voor de helft Hoeken en voor de helft Kabeljauwen te benoemen. De Hoekse burggraaf Filip IV van Wassenaar nam dat niet, sloot een verbond met Utrechtse geestverwanten en joeg de Kabeljauwen de stad uit. Jan van Beieren bestookte daarop in 1420 de stad met grof geschut en dwong de burggraaf tot overgave. Filips IV werd tot zijn dood gevangen gehouden en de rol van de burggraaf was hiermee uitgespeeld.

BLOEI

In de vijftiende eeuw was Leiden vooral dankzij de lakennijverheid uitgegroeid tot een florerende, zelfstandige stad. Een eeuw later bevrijdde de stad zich van een heel andere Filips: de Spaanse koning Filips II. In de zeventiende eeuw kreeg de textielindustrie een nieuwe stimulans door de komst van Vlaamse vluchtelingen. Het 'dorpje bij de burcht' groeide in de Gouden Eeuw zelfs (tijdelijk) uit tot de tweede stad van de Nederlanden, na Amsterdam. Maar dat is stof voor een nieuw artikel. ■

Onder: De burcht van Leiden is een van de oudste nog bestaande voorbeelden van een burcht in Nederland. Het bouwwerk bevindt zich midden in Leiden, op de plek waar de twee armen van de Rijn samenvloeien.

LITERATUUR

- F. Lugt, *Het ontstaan van Leiden, over de burggraaf, de ontginning, de opwas, het stadsrecht*, Leiden 2012.
- R. C. J. van Maanen en J.W. Marsilje (eds.), *Leiden, de geschiedenis van een Hollandse stad, deel 1 tot 1574*, Den Haag 2002.
- T. de Nijs en E. Beukers, *Geschiedenis van Holland I, tot 1572*, Hilversum 2002.

